

**“Ârâu'l-Mu'tezile el-Usûliyye, dirâseten ve takvîmen”,
Ali b. Sa'd b. Sâlih ed-Duveyhî, İkinci Baskı,
Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 1417/1996, 720 s.**

Halit ÇALIŞ*

Yazarın, usûl-i fıkıh alanında doktora tezi olarak hazırladığı ve 03.01.1412 h. tarihinde jüri önünde savunduğu eser, konuyla ilgili genel bir mukaddime ve Mu'tezile'nin tanıtıldığı giriş kısımlarını takip eden beş ayrı bölümden oluşmaktadır. Bu bölümlerde sırasıyla, “Mu'tezile'nin şer'î hüküm ve rukûnlarına müteallik görüşleri”, “Mu'tezile'nin şer'î delillerle ilgili görüşleri”, “Mu'tezile'nin neshe dair görüşleri”, “Mu'tezile'nin lâfızların delâletleri konusundaki görüşleri” ve “Mu'tezile'nin icthad ve taklid hususundaki görüşleri” ele alınmıştır. Eser, sonuç kısmını takiben, istifade kolaylığı sağlamaya matuf olmak üzere, faydalanılan eserlerin bibliyografik bilgileri, âyet, hadis, âsâr, fırak, a'lâm ve konu fihristini ihtiva eden eklerle son bulmaktadır.

Ed-Duveyhî'nin eserine genel olarak bir göz atıldığında hemen, Mu'tezile'nin usûl-i fıkıh görüşlerinin sistematik olarak ele alınıp tahlil edildiği, eksik, yanlış ya da orijinal yönlerinin belirlenmeye çalışıldığı bir çalışmadan çok, usûl ilminin ana konularını etrafında, Mu'tezilî usûlcülerin tamamının veya bir kısmının, Ehl-i sünnet geleneğine mensup usûlcülerin cumhuru tarafından benimsenen görüşlere aykırı fikir belirttikleri hususların karşılaştırılmasının yapıldığı görülmektedir. Ele aldığı her bir tikel meselede yazar, önce konuyu vaz'etmekte, ardından, önce Mu'tezilî usûlcülerin, daha sonra da cumhur usûlcülerin görüşünü vermekte ve son olarak da kendisi bu görüşleri tahlil edip tercihte bulunmaktadır. Bu hususiyet dikkate alındığında, tanıtımını yapmaya çalıştığımız eserin, Mu'tezile'nin fıkıh usûlüne dair görüşlerini bir bütün halinde ortaya koymaktan uzak olduğu aşikârdır.

Eserin içeriği ve genel niteliğine ait bu bilgilerinden sonra hemen ifade etmek isteriz ki, İslâm düşüncesinin oluşum evrelerinde önemli bir yere sahip bulunan ve halen çağdaş tartışma konuları arasında aktüel değerini koruyan Mu'tezile'nin, fıkıh usûlüne dair görüşlerinin kısmen de olsa derlenmesi, tahlile ve tenkide tâbi tutulması başlı başına takdire şayan bir çabadır. Müslüman'ın özellikle hukukî hayatını ilgilendiren hususlarda, kaynak ve yorum bakımından aklın konumunu tayine dönük eski ve yeni çabalarda, bilgi kaynağı olarak aklı ön plâna çıkarmakla tanınan Mu'tezile'nin ihmal edilemeyeceği/edilmemesi gerektiği de aşikârdır. Fıkıh usûlü ilminin ilkelerini

* Dr., Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, hcalis@selcuk.edu.tr

tayin amacıyla Ehl-i sünnet kavramıyla ifade edilen çatı altında oluşturulan verilerle, Mu'tezile'nin görüş ve yaklaşımlarının mukayesesinden elde edilen sonuçların, usûlde yeni yöntem arayışları merkezli çağdaş tartışmalara katkı sağlayabileceği hususu da, konunun bir diğer önemli yanını teşkil etmektedir.

Tarihte ve bugün, hep aşırı lehtarları ve aleyhtarları bulunan şahıs ve ekollerin, herhangi bir konudaki görüşlerini ilmî kriterlere bağlı kalarak objektif biçimde ortaya koymak hem çok önemli, hem de çok zordur. Herhangi bir fikrî mensubiyetten hareketle ve toplum baskısıyla yapılacak tahlil ve yorumların her zaman sübjektif yaklaşımlar taşıması mümkündür. Halbuki ilmîlik vasfını hak edecek bir çabanın, savunmacı ya da mahkûm edici ön kabullerden uzak olması en temel unsurdur.

Ed-Duveyhî'nin çalışmasını bu zaviyeden ele aldığımızda, ne yazık ki iyi/olumlu şeyler söylemek pek mümkün gözükmemektedir. Yazarın, eserinin hemen başlarında, insanoğlunun mümeyyiz vasfı ve dinde teklifin esas olması bakımından aklın önemi- ne vurgu yaparken, kimi âyetleri (Necm 23; Kasas 50) dayanak kılarak, Mu'tezile'nin, akli kutsamada aşırıya gitmek sûretiyle birçok fikrî şatahâta bulunduğunu, hatta bu durumun onları, usûlde Ehl-i sünnet anlayışına aykırı yöntemleri benimsemeye sevk ettiğini (s. 19), bu yüzden Ehl-i sünnetin dalâlet ve sapkınlığa karşı mahza hidâyet olan nasslara sınıksız sarıldığını söylemesi (76); yine Ra'd sûresinin 17. âyetinde ifadesini bulan hakikatin tecellisi olarak sloganik bir ifadeyle, kalıcı olanın (bekâ) Ehl-i sünnet, yok olup gidenin (fenâ) de Mu'tezile olduğunu beyan etmesi (s. 57), konuya yaklaşımının ilk ipuçlarını vermektedir. (Mahkûm etme anlayışının tipik bir örneği için bkz. s. 73) Esefle belirtmeliyiz ki, ilmîlikten uzak bu olumsuz tavır eserin başından sonuna kadar ele alınan hemen her meselede kendini göstermektedir.

Mu'tezile'nin, akaid konusunda temel görüşlerini ifade eden ve "*usûl-i hamse*" diye bilinen esasların (tevhid, adâlet, va'd-va'îd, el-menzile beyne'l-menziletayn ve emr-i bi'l-ma'rûf ve neyh-i ani'l-münker), usûl görüşlerinin şekillenmesinde nasıl bir etkiye sahip olduğu önemlidir. Öyle anlaşılıyor ki, bu esaslardan her biri, kimi usûl prensiplerine ve buna dayalı fikhî çözümlere kaynaklık etmiştir. Ed-Duveyhî'nin tespitine göre (s. 136-143);

"*Hem vâcip, hem de harama muhtemel fiillere emir ve nehiy taallûk etmez*" kaidesi (Bu prensiple ilgili birbiriyle çelişen iki ayrı ifade kullanıldığı görülmektedir. Mukayese ve geniş bilgi için bkz. s. 137-138, 522-523), *tevhid* esasına;

"Mükrehe teklif yoktur", "nimeti bahşedene şükür vâciptir", "ibâdetlerin neshi câiz değildir", "kulun güç yetiremeyeceği şeyi şâri'in teklif etmesi câiz değildir (teklif-i mâ lâ yutak)", "tahsise uğramış âm, ancak muhassısla teklife konu olabilir" (geniş bilgi için bkz. s. 552-559) gibi prensipler, adâlet esasına;

"Muhayyer vâcip, sunulan alternatiflerin tamamının bedel yoluyla vücûbunu gerektirir", "furû'a ait ictihâdî hükümlerde doğru tektir/her müctehid musîb değildir", "halkın, delilini bilmeden müctehidin görüşüyle amel etmesi câiz değildir" (geniş bilgi için bkz. s. 615-623) gibi prensipler, va'd ve va'îd esasına dayanmaktadır.

Va'd ve va'îd esasına bina edilen usûl ilkeleri kapsamında ed-Duveyhî, Mu'tezilî usûlcülerin cumhuru tarafından benimsenen, "*nehiy, tahyîr sûretiyle birçok şeye taallûk ederse, onların tamamının yasaklığını gerektirir*" şeklindeki prensipten hareketle "*muhayyer haram*" diye bir kavram kullanmaktadır. (s. 141) Çalışmanın ileriki sayfalarında (s. 244-250) bu ilkenin delilleri, aksi görüşte olanlar ve gerekçeleri üzerinde durulmaktadır. Buna göre Mu'tezilî usûlcülerin delilleri arasında İnsân sûresinin 24. âyeti de bulun-

maktadır. "Kur'an'ı sana biz, evet biz indirdik. Artık Rabbının hükmüne (boyun eğip) sabret; onlardan hiçbir günahkâra, yahut hiçbir nanköre boyun eğme."

İşte bu âyette "âsim" ve "kefûr" kelimelerinin arasında "ev" edatının kullanılması, bu edata tahyîr (birden fazla şey arasında tercih) anlamı verilmek sûretiyle söz konusu usûlcüler tarafından, vâcibte olduğu gibi haramda da tahyîrin bulunduğu/bulunabileceği şeklinde anlaşılmıştır. Şu kadar var ki, âyetteki "ev" edatının tahyîr değil, tenvî' için olduğu gayet açıktır. Yani farklı tür ve neviden grupları ifade etmektedir ve bunların tamamına itaat edilmemesi istenmiştir. Âyetin yorumu itibariyle durum böyle olduğu gibi, söz konusu yaklaşımın herhangi bir örneği de bilinmemektedir. Yapılan açıklamalarda da örneklemede bulunulmamıştır.

Bu giriş bilgilerinden sonra, ed-Duveyhî'nin çalışmasının yardımıyla Mu'tezile'nin fıkıh usûlüne dair görüşlerinden bir demet sunmaya çalışalım. Bu vesileyle atıfta bulunulan sayfa numaralarının, ed-Duveyhî'nin eserine işaret ettiğini belirtmek isteriz.

AKIL

Teklifin illeti akıldır. Dolayısıyla yaradılış (fitrat) itibariyle aklın tefâvütü câiz değildir. Teklife muhatap olan bireyler, teklifin esasını teşkil eden akıl itibariyle asgarî seviyede eşittirler. Bu noktada kadınla erkek arasında herhangi bir fark söz konusu değildir. Akılda farklılık, ancak ârizî sebeplerle olabilir. (s. 162)

DELİLLER HİYERARŞİSİNDE AKLIN YERİ

İlk sırada aklın delâleti gelir. Çünkü akıl sayesinde iyi ile kötü ayırt edilir; Kur'ân'ın, Sünnet'in, icmân delil olduğu bilinir. Bizim delilleri bu şekilde sıralamamızı belki kimileri garip karşılayacak, şer'î delillerin Kitap, Sünnet ve icmâdan ibaret bulunduğunu, şayet aklın herhangi bir şeye delâleti söz konusu ise, bunun, sayılan delillerden sonra geldiğini söyleyecektir. Halbuki durum böyle değildir. Zira Allah Teâlâ, sadece akıl sahiplerine teklifte (hitap) bulunmuştur. Dolayısıyla deliller sıralamasında akıl asıldır. (Kâdî Abdülcebbar, *Fazlu'l-İ'tizâl*, s. 139), (s. 192-193)

HABER-İ VÂHİDİN AKLA MUÂRİZ OLMASI

İtikadî konularda haber-i vâhidle amel edilebilmesi için, haberin, akfî delillerle çelişmemesi gerekir. Akla muvâfık değilse reddedilir ve Hz. Peygamber (sav)'in böyle bir şey söylemediğine hükmedilir. Şayet söylemişse de, başkalarından hikâye etmiştir. Tabîî bu söylediklerimiz, haber-i vâhidin te'vile ihtimalinin olmaması halinde geçerlidir. Te'vil imkânı varsa, tabîî ki te'vil edilmelidir. (Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, s. 770), (s. 185)

İHTİYÂR YOKSA SORUMLULUK (TEKLİF) DA YOKTUR

Şâriin, mükelleften bir şeyi yapmasını ya da el çekmesini istemesi (teklif), ancak mükellefin bu yönde bir tercih imkânının olması halinde mümkündür. Dolayısıyla kulun ihtiyârının bulunmadığı durumlarda teklif imkânsızdır. Bundan ötürü, zorlandığı şeyi yapma dışında tercih imkânı bulunmayan mükrehe, herhangi bir şekilde teklifin yönelmesi söz konusu değildir. Yani mükrehe teklif yoktur. Kaldı ki, teklifin amacı, mükellefi sevaba yönlendirmedir (ta'rîz). Halbuki mükreh için böyle bir hal mevcut değildir. (s. 296)

HZ. PEYGAMBER'İN FİİLLERİ

Mu'tezilî usûlcülerden Ebû Ali b. Hallâd'a göre, Rasûl-i Ekrem (sav)'in fiillerini, aynen yaptığı şekil ve biçimde uygulamak durumunda olduğumuz (et-teessî bi'r-rasûl) yegâne alan ibadetlerdir. Zira ibadetler dışındaki hususlarda, Hz. Peygamber'e has olup bizim için geçerli olmayan maslahatlar söz konusu olabilir. (s. 323-332)

Bu görüşün pratik yansıması, Allah Rasûlü'nün bir fiilinin hem ibadet hem de âdet olma yönünün söz konusu olduğu durumlarda kendisini gösterir. Mekke'ye Küdey tepesinden girip çıkması, binit üzerinde hac ve tavaf yapması, bayram namazı için musallaya gidiş ve dönüşte farklı yollar kullanması gibi. Bu tür fiillerinin ibadet kapsamında değerlendirilmesi halinde, Müslüman'ın da aynen bu şekilde uygulamada bulunması, Hz. Peygamber'e ittibâin gereği olacaktır.

İCMÂ, KIYÂS

Mu'tezilî âlimlerden en-Nazzâm, Müslümanların, hükmünü tayinde ihtilâfa düşükleri hususlarda Allah ve Rasûlü'ne müracaat etmelerini salık veren naslar ve icmâin fiilen vukûunun zorlukları gibi sebeplerle icmâ (s. 350-363); esasen aynı olan şeyleri farklı gösterme, farklı olanları da aynı kategoriye dahil etme özelliğine sahip olması itibariyle de kıyâsı, şer'î delil kabul etmez. Ona göre, aslında Allah, şeriat inzâl buyurmak sûretiyle –işaret edilen özelliğinden ötürü- bize kıyâsı yasaklamıştır. (s. 373-387)

NESİH

Tilâvet ve hüküm birbirlerinin lâzımıdır (lâzım-ı gayri mufârik). Binâenaleyh hüküm bâkî kalmak sûretiyle tilâvetin, ya da tilâvet bâkî kalmak sûretiyle hükmün neshi caiz değildir. Çünkü bu ikisi arasında tâbi, metbû ilişkisi vardır. Şu halde metbû yok olduktan sonra tâbiin mevcudiyeti düşünülemez. Yani asıl neshedildikten sonra fer'in bâkî kalması söz konusu olamaz. Öte yandan tilâvetin neshedilip hükmün varlığını sürdürmesi veya hüküm neshedilirken tilâvetin bâkî kalması abestir. Zira bu, makûl hiçbir faydanın bulunmadığı tasarruflardandır ve hikmet sahibi şâri' için vârid değildir. Ayrıca tilâvet bâkî kalırken hükmün neshedilmesi, hükmün de bâkî olduğu düşüncesine yol açabilir. Bu hal ise, mükellefleri konunun hakikatini bilememe (cehalet) ile baş başa bırakır. (s. 457-458)

Nesih konusunda Mu'tezilî usûlcülere nispet edilen bu görüşleri, cumhur usûlcülerin eserlerinden öğrenmekteyiz. Mu'tezile usûlcülerinin tamamına nispet edilen bu tespiti ed-Duveyhî isabetli bulmamaktadır. Zira Âmidî, her iki çeşidiyle de neshin cevâzı hususunda ittifak bulunduğunu söylemekte ve bu konuda zikre değmeyecek kadar az sayıda Mu'tezilî usûlcünün muhalefetinden söz etmektedir (*el-İhkâm*, III, 141). Bundan da önce Mu'tezile'nin önde gelen usûlcülerinden Ebu'l-Huseyn el-Basrî, hem tilâvet neshedilirken hükmün bâkî kalması, hem de hüküm mensuh olmakla birlikte tilâvetin neshedilmemesi şekliyle neshin câiz olduğunu söylemektedir. Daha dikkat çekici olanı, onun, bu konuda Mu'tezilî usûlcülerden herhangi bir muhalefet zikretmemiş olmasıdır. (*el-Mu'temed*, I, 386-387) (s. 463-464)

EMİR-NEHİY

Nasıl ki bir şeyin nehyi onun zıddının emredilmesini gerektirmiyorsa, bir şeyle emir de, emredilenin zıddının yasaklanmasını gerektirmez. Zira emir ve nehiy, aynen ilim ve cehalet gibi, birbirinin zıddı olan şeylerdir. Bir hususta bilgi sahibi olmak, onun zıddını bilmemek demek olmadığından, aynı ilişki emir ve nehiy arasında da geçerlidir. (s. 507-508)

Mu'tezilî usûlcülerden Ebû Hâşim'e göre, hem vâcip hem de harama muhtemil fiiller hakkında nehiy söz konusu olmaz. Bundan dolayı, bir putun önünde Allah'a kullukta bulunmak (tekarrub) kastıyla secde etmek haram değildir. Çünkü secdenin özelliği bellidir ve değişmez; sakınca sadece niyettedir. (s. 522-523)

Ebû Abdullah el-Basrî, Kâdî Abdülcebâr ve önde gelen Mu'tezile kelâmcılarına göre, nehiy, ibadet muamelât ayırımı gözetmeksizin mutlak anlamda yasaklanan

şeyin fesadını gerektirmez; Ebu'l-Huseyn el-Basrî'ye göre ise, sadece ibadetlerde fesadı gerektirir. (s.528-5531)

İCTİHAD

Bişr el-Merîsî ve onunla aynı görüşü paylaşan Bağdatlı Mu'tezilî âlimlere göre, furûa ait ictihâdî hükümlerde doğru tektir. Dolayısıyla her müctehid musîb değildir; isabet kaydeden, sadece murâd-ı ilâhî doğrultusunda görüş beyan edenlerdir. Diğer müctehidler ise, hatanın büyük ya da küçük olması itibariyle derece farkı olmakla birlikte hatalı ve günahkârdırlar. Zira doğruya ulaşmak mümkündür; çünkü Allah Teâlâ, isabetli olanı tayin için alâmetler (delil) koymuştur. Şu halde hata eden mazur sayılamaz. Kaldı ki, bir müctehid için imkân dahilinde olan şey, diğeri için de mümkündür. Buna rağmen ictihaddaki hata, müctehidin kusurundan kaynaklanıyor demektir. Şayet bu kusur, sözgelimi bir Müslüman'ın kanının akıtılmasına sebep olursa, bundan dolayı günahkâr olur. (s. 595-596)

Netice itibariyle belirtmek gerekir ki, ed-Duveyhî'nin çalışmasından hareketle bir demet sunmaya çalıştığımız Mu'tezile'nin fıkıh usûlüne dair görüşlerinin; mahza hakikati tespit amacıyla, sistematik bütünlük içinde ve derinlemesine araştırılmasına ihtiyaç bulunmaktadır. Usûl ilminin tarihî gelişimi ve açılımlarının tam olarak belirlenmesi açısından bu zarurîdir.